

Ю. С. Крикун

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА У ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ПОЛІССЯ

Зазначено, що вплив Православної Церкви в Україні здавна був великим: релігійні свята, церковні служби, евхаристія, вінчання, хрещення, поховальні обряди завжди займали особливе місце у житті людини. Головною постаттю, яка виконувала усі ці обрядодії та приймала вагомий участь у повсякденні, був священик. У статті досліджується вплив духовенства на різні сфери суспільного життя та ставлення до збереження народних традицій.

Ключові слова: священик, Чорнобильське Полісся, роль духовенства, церква, народні традиції, громада.

У різні періоди існування сільської громади важливу роль відігравало духовенство. Слід відзначити передовсім моральний і гуманний вплив церкви на сферу законодавчого регулювання. Інколи канонічні правила регулювали не тільки духовне життя, але й світське, побутове, шлюбно-сімейні відносини, спадкове право, питання правосуддя тощо. Час від часу виникали суперечки між релігійною й світською сферами. А подекуди сама громада сприяла утвердженню релігійних правил і твердістю свого переконання забезпечувала в необхідних випадках дієвість релігійних норм. До того ж, становлення звичаєвого права завжди відбувалось у взаємодії з мораллю, що безпосередньо пов'язано з дотриманням певних правил, зокрема і релігійних. Дослідниця звичаєвого права Н. Толкачова зазначає: «Правосвідомість з давніх-давен тісно стикається з релігійною, поняття гріховне і злочинне багато в чому збігаються, релігійні норми служать джерелом правових норм, у витоків правосуддя нерідко знаходяться священнослужителі...» [Толкачова, 2005, с. 177]. Отже, головною постаттю,

© Ю. С. КРИКУН, 2016

яка виконувала основні функції взаємозв'язку між громадою і церквою та приймала активну участь у повсякденні, був священик.

Представляючи історіографію питання, відзначимо праці тих науковців, які спробували проаналізувати побут священнослужителів та їхню участь у громадському житті. Слід зазначити, що дана тема (особливо територія Чорнобильського Полісся) досі є малодослідженою в етнологічній науці. Серед вчених, які дотично вивчали це питання, слід назвати М. Гримич, зокрема вона підкреслює, що «роль особи священнослужителя у звичаєвому праві українців досі недооцінювалася. Священик був не лише особою, що здійснювала обрядово-сакральні та освітянські функції (священики часто викладали в школах і обиралися головами шкільних громадських рад), а й юридичні» [Гримич, 2000, с. 83]. Крім того, питання побуту духовенства вивчали дослідниці Т. Бернштам [Бернштам, 2007], М. Бордун [Бордун, 1912] та Н. Толкачова [Толкачова, 2005]. Окремі цікаві аспекти, що мають наукову цінність, відображені в художніх творах І. Нечуя-Левицького [Нечуй-Левицький, 1966] та А. Свидницького [Свидницький, 2006]. Матеріали, присвячені ролі та побуту духовенства, висвітлені в статтях [Крикун, 2013, с. 179—186; Петренко, 2007, с. 26—31; Крикун, 2014, с. 114—122; Толкачова, 2002, с. 23—30; Левицький, 1908, с. 98—107; Семенова, 2006, с. 25—27]. Проте більшість наукових праць присвячені вивченню історії церкви та ролі в ній духовенства, аніж культурно-побутовому аспекту [Пісченко, 2001; Ульяновський та ін., 1994]. Це пов'язано насамперед з тим, що довгий час радянська атеїстична ідеологія стояла на заваді всебічного вивчення проповідництва, побуту, та й загалом ролі сільського

духовенства, трактуючи його в негативних відтінках, або ж висвітлюючи лише слабкі сторони. Переслідування священнослужителів, масові закриття культових споруд та їх знищення у 1950—1960-х рр. негативно вплинули на збір етнографічного матеріалу. Зокрема це стосується й загалом життя духовенства Чорнобильського Полісся. Так, нинішній настоятель Свято-Іллінського храму в м. Чорнобиль о. Микола зауважив, що «18 храмів було в Чорнобильському районі, а у самому місті Чорнобиль — три. Було націоналізовано все, забрано, спалено в 30-ті роки. Знищили майже всі храми, залишились тільки 3 діючих. А цю церкву закрили і зробили склад зерна. Якщо піл відкрити, то склад полову під полом. Отакий знак» (м. Чорнобиль).

Найперше необхідно зважати на специфіку історико-етнографічного регіону — Чорнобильського Полісся, який відрізняється, з одного боку — стійким збереженням архаїчних, консервативних пережитків у народній культурі та духовних традицій, з іншого — необхідністю негайного збереження, реконструкцією вже майже втраченої традиції, у зв'язку з переселенням людей із зони відчуження та інтенсивною руйнацією матеріальної і духовної культури. Слід відзначити, що більше двадцяти років ДНЦЗКСТК організовує комплексні історико-етнографічні експедиції на територію, що постраждала внаслідок аварії на ЧАЕС.

Із доступних джерел, літератури та польових матеріалів, зібраних в історико-етнографічних експедиціях ДНЦЗКСТК у 2013—2015 рр., встановлено, що на межі ХІХ — початку ХХІ ст. церква відігравала важливу роль у житті українського селянина. Характерною рисою для всього Українського Полісся є необхідність наявності власної парафії (храму). Якщо члени громади не мали церкви в своєму селі, то ходили до сусіднього або ж до міста: «Хоч правительство, як і місцева адміністрація, неприхильні православ'ю, уважали повстане кожної нової парохії за конечне зло, то однак церков тоді була такою потребою села, що хоч не хоч мусли годитися на фундоване їй» [Бордун, 1912, с. 1]. Громада сама обирала місцевого священника до власної парафії: «Між актами стрічаємо досить багато прошень від громад до єпископа о висвячене, або інстальоване любого ім кандидата» [Бордун, 1912, с. 1]. Тут особливо слід відзначити, що духовенство на території Чорнобиля завжди було в пошані, навіть за часів радянських репресій і масового відлучення від церкви: «В советское время это были священники... черныбыляне благовели на этих людей. То есть очень уважали, очень ценили. Это в советское время, а что уже говорит о ранних годах» (м. Чорнобиль).

Загалом сільська громада тривалий час залишалася консервативною (до першої третини ХХ ст.) та була середовищем функціонування

громадського звичаєвого права і гарантом дотримання його норм, питань громадської власності, громадського самоуправління, громадського суду тощо. Досить часто керувати громадою обирали місцевого священника. Таким чином, духовенство мало можливість безпосередньо брати участь у житті свого приходу.

У цілому миряни завжди сприймали духовенство як замкнуту верству населення, яка намагалася витіснити народні традиції, замінюючи християнськими. Тому постать священнослужителя стає соціально обумовленою та неоднозначною щодо питання збереження традиційної культури. Тобто, священник, призначений до своєї парафії, виступав не тільки у ролі церковнослужителя. Зауважимо, що багато залежало від рівня його загальної культури та особистих людських рис. Серед звичайного (мирського) люду духівництво завжди сприймалося як замкнута верства населення, тому саме його зображення (опис) приймає соціально обумовлений характер. Народне бачення побуту духівництва зумовлене, в основному, матеріальними критеріями життя сільського настоятеля. Щодо таких критеріїв є відомий вислів: «що попові, що котові, на печі лежи їж калачі». Протягом усіх часів була допомога місцевому настоятелю: «То яйця, то сир піднесуть. Як вам сказати, люди від щирого серця несли, що в них є. В основному акцент на продуктах, аби батюшка був не голодним» (м. Чорнобиль). Деінде на досліджуваній території зафіксовано інформацію про давній звичай «обхід чини» («обходини»), опис якого зустрічаємо в літературі: «Першим хронологічно в практиці кожного священника, а разом і найкориснішим матеріально був звичай, що звався обхідчини. Ця назва походить від дієслова обходити, тобто ходити від одного до другого, поки не одвідаєш усіх. Як можна здогадуватись обхідчини спочатку в тому і полягали, що новопоставлений панотець, прибувши на парафію, обходив своїх парафіян, а кожен господар дарував йому, що міг, на господарство...» [Свидницький, 2006, с. 459]. Проте тут трохи спотворюються реалії життя приходського ієрея, втрачається глибинний сенс, який бачать самі священники, намагаючись осмислити своє життя не соціально-економічними, а духовними категоріями, тобто, містичним зв'язком з вищим світом, дива, призначення, Божого промислу і духовного обов'язку. У традиційному селі «чоловіче безвір'я» і відповідне відношення до батюшки по-своєму компенсувала «жіноча віра», з її пієтичним відношенням не лише до Бога, але й до священника. В цілому ж, у народній уяві споконвічно ідеалом є український піп-отець, малоосвічений, проте щиро близький до народу.

Розглянемо основні сфери впливу духовенства на регулювання громадського життя.

Однією з головних була роль священника у сфері сімейного звичаєвого права. Загалом укладенню шлюбу завжди надавали великого

значення. За звичаєво-правовими нормами, шлюб був договором батьків нареченого і нареченої, якому передували «змовини» між батьками, після чого справляли заручини молодих. У 1702 р. при укладанні шлюбу було проголошено пріоритет вінчання над обрученням [Григорич, 2000, с. 83]. Таким чином, уряд підкреслив не майнове, а релігійне значення шлюбу. На думку І. Петренка, *«церква протягом століть всіляко намагалася поставити під свій контроль цю важливу в житті людини подію. Вона оголосила шлюб таїнством і переконувала народні маси, нібито без освячення в церкві його не можна було вважати законним»* [Петренко, 2007, с. 26]. Ще одне цікаве свідчення про архаїчний звичай особливого ставлення до жінок, які одружувалися (вінчалися) вагітними. Таким народним прислів'ям: *«попереду цвіт, а потім плід»* (у даному випадку — навпаки, коли одружуються вагітними) місцевий священик (переселенець з Народицького р-ну Житомирської обл.) пояснив, що моральні принципи доповнюються церковними, у зв'язку з цим вінчання таких пар відбувається ввечері. Т. Г. Леонтьєва називає весільні звичаї, що свідчать про те, що участь священика у цьому найважливішому родинному обряді не обмежувалася лише церковним вінчанням. Досить великі повноваження йому надаються за Цивільним кодексом 1919 р., виданим у Відні проф. С. Дністрянським. Процедура розлучення стала досить оригінальною і спрямована насамперед на збереження подружжя. Так, за ст. 104 про намір розлучення необхідно було заявити священикові місцевої церкви, який повинен був вжити заходів, щоб зберегти сім'ю [Григорич, 2000, с. 83].

Ще однією важливою сферою життєдіяльності людини є традиції родинного побуту, а саме обрядодії, пов'язані з народженням та хрещенням дитини. Багато респондентів відзначають, що новонародженому під час обряду хрещення священик давав ім'я: *«Тоді, як хрестили, то батюшка дає ім'я, давали. Ну там в його є каталог церковних свят. Я зустрічав в календарі Гордея. Канєшно по прозві він може изменить ім'я»* (с. Богуші, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Як виявляється останнім часом, таке трансформоване явище є досить поширеним й нині.

Окремим проявом діяльності духовенства була сфера спадкового звичаєвого права. На початку ХХ ст. нам відомо два варіанти успадкування майна: за законом і заповітом (документ про заповіт називали «духівниця» або «тестамент»). У разі спадкування за заповітом, необхідно було дотримуватися певних формальностей. Духівниця укладалася в письмовій формі, підписувалася спадкодавцем і, у більшості випадків, парафіяльним священиком [Петренко, 2007, с. 9]. Іншою була модель взаємовідносин між священиком та громадою, коли це стосува-

лося карного звичаєвого права. Зазначимо, у ХІХ — на початку ХХ ст. громада продовжувала керуватися нормами карного звичаєвого права, що було основою законодавства та поряд із законом регулювала суспільні відносини. Зокрема за звичаєвим правом розширюється формальне поняття злочину, як діяння, вчиненого у вигляді шкоди громаді. За звичаєм, суб'єктом злочину могла бути особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Якщо цей вчинок не був передбачений законом, тоді, у більшості випадків, самосуд проводив очільник громади, або священик. Також відомо, що духовенство мало право здійснювати судочинство ще з часів Київської Русі (діяння Церковних судів) [Гошко, 1997, с. 82—85]. Жителі села зверталися до священика з різних проблем: злочини проти моралі (перелюб, інцест, зґвалтування); спірні питання; засудження наклепу; злочини проти віри (крадіжка з церкви, чаклунство); тяжкі злочини (вбивство, пограбування, бійка) тощо [Архів ЮЗР, 1909, с. 261—262]. Священик, на підставі норм українського звичаєвого права та церковного уставу, міг здійснювати судочинство у своїй парафії. З джерел дізнаємося, що сам священнослужитель міг стати об'єктом громадського осуду: *«Кто бьет попа и попадет на шапку (скуфью) или же сделает так, что она упадет на землю, подлежит сильной каре и должен платить за “бесчестие”. Однако, тем не менее, попов все таки бьют...»* [Бернштам, 2007, с. 64].

Характерною рисою побуту духовенства, як центральної постаті парафіяльного соціуму, також був контроль громадою їхнього життя. Серед етнографічного матеріалу знаходимо багато прикладів конфліктності, спричиненої використанням не за призначенням грошей на церковні потреби: *«Димитрий Тарнавецкий, парох Тулукова присвоєє собі гроші, зложені на будову церкви. Свідок каже про нього: “грунт церковний, призначений на удержане і окрасу церкви, часто парох старається обернути на свою користь”, про се часто стрічаємо скарги брацтва...»* [Бордун, 1912, с. 31]. Громада викривала й інші злочини священнослужителів: *«...в спілці з наймитом батюшка украв в дворі воли. Але переслідувало його нещастя. Крадіж викрито»* [Бордун, 1912, с. 31]. Щоб покарати винного, відправляли позов до духовного суду, за яким, у більшості випадків, священика відсуджували від його парафії і відправляли у монастир.

Ще одна з причин негативного ставлення жителів села — це поширені випадки пияцтва серед священнослужителів. Ось приклад з духовних актів ХVІІІ ст.: *«В селі Велика Горожанна в цвітну неділю відбирають старші братя ключ церковний від п'яного пароха, щоби не допустити до зневаги божого дому і таїнства. Коли ж нещасте хотіло, що ніхто не пізнався на тверезости панотця, або парахіяни були*

вже так жадні богослуження, що не зважали на се і п'яний парох став правити...» [Акти..., 1999, с. 427]. Таким чином, наведені приклади дають підстави стверджувати, що духовенство мало безпосередню причетність до норм місцевого самоуправління.

Окремий вияв стосунків приходських священиків і жителів — взаємозв'язок та вплив народних звичаїв на церковні і навпаки. Як вважає Т. Бернштам, у сільських парафіях, в приватних богослужіннях велику роль відігравали місцеві звичаї, в основному під час вінчання, при хрещенні, похоронах, поминаннях, а також у святах календарного циклу [Бернштам, 2007, с. 86]. Такої ж думки дотримуються і місцеві церковнослужителі досліджуваної території. Священики досить лояльно ставилися до народних традицій, які хоча часто і суперечили правилам Требника, проте визнавали до речним окремі обряди (наприклад, кидання монет або пшона в могилу; віра в чаклунську магію відьом під час служби та ін.): «Окремі випадки бувають. Наприклад, коли ховають людину у нас кладуть полин, монети, зерно в могилу кидають. Їсти та пити на проводах дозволяємо в міру. Свято Івана Купала — це наша історія. В цей час настільки змінилося розуміння язичництва, але все рівно є. Наші діди-прадіди так робили, у них тоді така віра була...» (м. Чорнобиль). Щодо голосінь, то донині служителям церкви не вдалося змусити прихожан відмовитися від народних голосінь, які звучать разом з церковними співами і молитвами під час відспівування на самому похороні або на поминках: «Причитання разные есть. Просто человек этими причитаниями пытается оправдать себя, успокоить...» (м. Чорнобиль). Окремо записано розповідь про звичай «проводу русалок», який є одним з прикладів впливу церкви на поступове викорінення народних місцевих вірувань: «Русалки колісь, я знаю — це мала, сестри це старші були. Дак тії русалки буває дівчата венки пороблять і проводять русалки, дак батюшка запрещає. Іде, бере лозину, женеться за тими дівчатами. І больш у нас ніхто цього не робив, знаєє. Це старша сестра, оця, котра, я ж вам кажу, це вже скоро ото год буде, то це такеє робили тіє дівчата, да він загадає батьку, щоб цього не розрішає... Я не знаю, за що вон запрещає, батюшка то» [Архів ДНЦЗКСТК. Записано К. Кутельмахом, 1994 р., с. Коленці, Іванківський р-н, Київська обл.]. Отже, священики були не лише свідками особливостей селянської релігійності, що стала взаємозв'язком християнських і дохристиянських понять, але вони самі часто ставали збирачами і дослідниками нецерковних звичаїв, обрядів, забобонів, а також різних фольклорних творів.

Наведені приклади дають підстави стверджувати, що православне духовенство мало безпосередню причетність до норм місцевого

самоуправління. Загалом, паломництво до церкви у різні часи зближувало та об'єднувало людей, що було результатом взаємодії православного духовенства і народного устрою в селі і в місті. Певні звичаєві традиції, притаманні Чорнобильському Поліссю, ще збереглися у пам'яті переселенців та самого духовенства. У діючих храмах на великі свята, престольне свято, Великодні поминки приїжджають жителі Чорнобильського району, час від часу відбуваються вінчання і хрещення дітей. Насамперед нинішнє духовенство зауважує, що: «для чернобилян обидно, что назвали нашу родную землю зоной отчуждения. Для меня, как коренного чернобилянина эта местность такая, как она была и 50 лет назад. Это мой город, это моя земля, это мой храм, это Украина. Это там, где жили наши деды-прадеды» (м. Чорнобиль). Проте недостатність інформації про священнослужителів, у зв'язку із специфікою дослідження території зони відчуження, не дає змоги однозначно змалювати та оцінити їхню соціорелігійну та культурницьку діяльність, розкрити особливості родинних зв'язків та побуту, їхню співпрацю або протистояння з місцевими традиціями. Ця тема потребує глибшого дослідження. Зазначимо, що після аварії на ЧАЕС відбулися значні зміни у духовному житті даного регіону, але важливо, що окремі традиції духовної культури, які зникли на постраждалій території — відтворюються в пам'яті старожилів, переселенців із зони відчуження.

Акти духовних судів українських церковних установ XVII—XVIII ст. (за матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700—1725 рр.) // Вісник львівського університету. — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 425—438.

Архів ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Ч. 8, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. — К., 1909. — 120, 708, XXX с.

Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии. — СПб., 2007. — 311 с.

Бордун М. З життя українського духовенства в другій половині XVIII ст. // ЗНТШ. — Т. СІХ—СХ. — Львів, 1912. — 100 с.

Гримич М. В. Міжетнічні контакти в Галичині у сфері звичаєвого права (XIX — перша третина XX століття) // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. праць. — К., 2000. — Вип. 5. — С. 81—86.

Гошко Ю. Г. Покарання за антиморальну поведінку // НЗ. — Львів, 1997. — № 2. — С. 82—85.

Ісиченко І. Загальна Церковна Історія: Курс лекцій для вищих духовних шкіл. — К., 2001. — 608 с.

Крикун Ю. Быт православных священнослужителей с ретроспективой в прошлое (по материалам экспедиций в Украинское Полесье) // Матеріали міжнародної наукової конференції да 150-го дня А. К. Серьпутоўскага; 19—20 чэрвеня 2014 г., г. Мінск / НАН Беларусі, Цэнтр даследаванняў бела-

рускай культуры, мовы і літаратуры. — Мн., 2014. — С. 114—122.

Крикун Ю. Роль священнослужителів у звичаєвому праві українців // Наукові записки Музею народної архітектури та побуту у Львові. — Львів, 2013 — Вип. 3. — С. 179—186.

Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. 3. — С. 98—107.

Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки. — К., 2014. — 216 с.

Петренко І. М. Православна церква і шлюбні відносини в Україні у XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2007. — Вип. XXI. — С. 26—31.

Свидницький А. Люборацькі. Оповідання. Нариси та статті / Упоряд. Раїса Мовчан. — К., 2006. — 639 с.

Семенова О. П. Развитие брачно-семейных отношений в Древнерусском государстве // История государства и права. — 2006. — № 11. — С. 25—27.

Толкачова Н. С. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції та права // Вісник Київського національного університету. Юридичні науки. — К., 2002 — Вип. 45. — С. 23—30.

Толкачова Н. Звичаєве право. — К., 2005. — 366 с.

Ульяновський В. І., Крижанівський О. П., Пlochий С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — К., 1994, — 848 с.

Ю. С. Крикун

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА В СОХРАНЕНИИ КУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ ЧЕРНОБЫЛЬСКОГО ПОЛЕСЬЯ

В разные периоды существования сельской общины важная роль принадлежала духовенству. Влияние Православной Церкви в Украине издавна было большим: религиозные праздники, церковные службы, евхаристия, венчание, крещение, обряды захоронения всегда занимали особенное место в жизни человека. Главной особой, которая выполняла все эти обряды и принимала важное участие в повседневности, был священник. Он имел особенные права в разных областях бытовой жизни общества: семейных отношениях, решении спорных вопросов, имущественных делах, в некоторых аспектах судебных обычаев и т.п. Также необходимо учитывать специфику историко-этнографического региона, который отличается, с одной стороны, устойчивым сохране-

нием архаичных, консервативных пережитков в народной культуре и духовных традициях, с другой — необходимостью немедленного сохранения и реконструкцией уже почти утраченной традиции в связи с переселением людей из зоны отчуждения и интенсивным разрушением материальной и духовной культуры. В статье на основании полевого этнографического материала, собранного на территории зоны отчуждения, а также научной литературы сделана попытка исследовать весомую роль православного духовенства в разных сферах общественной жизни, его роль в сохранении народных традиций.

Ключевые слова: священник, Чернобыльское Полесье, роль духовенства, церковь, народные традиции, общество.

J. S. Krykun

CLERGY'S ROLE IN CHORNOBYL POLISSYAN CULTURAL TRADITIONS PRESERVATION

In different periods of the rural community existence the clergy played an important role. The impact of the Orthodox Church has been always strong since olden times in Ukraine. Thus, religious festivals, church services, rituals, weddings, baptisms, burial customs were always of special importance in human life. The priest namely was a person in charge, who conducted all the ceremonies and played an important role in everyday life. He had special rights in different issues of everyday life of the society, like family relations, dispute solutions, questions on ownership, aspects of judicial practice etc. It is also necessary to take into account historical and ethnographic distinctive features of the region. On the one hand, it is characterized with archaic and conservative survivals in the folk culture and spiritual traditions. On the other hand, the almost lost its traditions need urgent conservation and reconstruction because of people's relocation from the Exclusion Zone and intensive material and spiritual culture destruction.

In the paper on the basis of field ethnographic material collected in the Exclusion Zone and non-fiction literature an attempt to explore the Orthodox clergy's important role in different spheres of social life as well as in the national traditions preservation has been done.

Keywords: priest, Chernobyl Polissya, clergy's role, church traditions, community.

Одержано 01.03.2016